

Библейските цитати и реминисценции в службите за св. Йоан Нови Сучавски и за св. крал Стефан Дечански от Григорий Цамблак

*Костадин Милушев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

В статията се спирам върху използваните библейски цитати и реминисценции в двете служби на Григорий Цамблак. В Службата за св. крал Стефан Дечански преобладават предимно старозаветните цитати и препратки, а в Службата за св. Йоан Сучавски Цамблак са използвани най-вече текстове от Новия завет.

Ключови думи: библейски цитати и реминисценции; Григорий Цамблак; славянска химнография; св. крал Стефан Дечански; св. Йоан Нови Сучавски

In the article, I focus on the biblical quotes and allusions used in by Gregory Tsamblak's two services. In the service for St. King Stephen Uroš III (of Dečani) mostly Old Testament biblical quotes prevail, while in the service for St. John the New of Suceava, Tsamblak used mostly New Testament biblical quotes.

Keywords: Biblical quotations and allusions; Gregory Tsamblak; Slavic hymnography; St. King Stephen Uroš III (of Dečani); St. John the New of Suceava

Като представител и продължител на Търновската книжовна школа, Григорий Цамблак създава химнографски и агиографски произведения, чрез които утвърждава култове на закрилници и покровители на държавността¹. В своите химнографски творби той прославя двама силно почитани локални светци: св. Йоан Нови Сучавски (Белиградски) и св. крал Стефан Дечански (вж. Иванова 1986: 606–607). Причисляването на тези служби към перото на Цамблак е потвърдено от т.нар. двоен акростих в двата канона: фразов в тропарите за светеца и авторски с името „Григорие“ в богородичните тропари в края на всяка песен (вж. Кожухаров 2004: 183–188, 206).

Службата за св. Йоан Нови Сучавски възниква по време на престоя на Цамблак в Молдова. Търговец от пристанищния град Трапезунд, Йоан загива мъченически ок. 1330 г. в защита на своята вяра в Белиград (дн.

¹ За творчеството на Григорий Цамблак изобщо и конкретно за творбите му за св. Йоан Нови Сучавски и св. крал Стефан Дечански съществува огромна литература (срв. по-новите публикации на Ангушева 2008 и Йовчева 2008 и цитираната там библиография). Затова тук се привеждат само заглавията, които пряко или косвено засягат химнографските му произведения.

Белгород-Днестровски, Украйна). През 1402 г. мощите му са пренесени в Сучава, положени са в съборната църква и той става небесен покровител на Молдовското княжество². Светецът е един от най-ранните представители на формиращото се след XIV в. на Балканите новомъченичество. Паметта му се чества на 2 юни. Службата за св. Йоан Сучавски е силно разпространена, позната е в над 34 преписа (Темчин 1997; Кожухаров 2004; Турилов 2011). В моето изследване използвам изданието на Стефан Кожухаров (Кожухаров 2004: 183–205).

Втората служба възниква по времето, когато Цамблак е игумен на Дечанския манастир (между 1401–1406 г.), и възхвалява основателя и покровителя на светата обител, сръбския крал Стефан III Урош Дечански (ок. 1285–11 ноември 1331 г.). Владетелят е една от най-трагичните личности от фамилията на Неманичите. Като дете, по нареждане на баща си крал Стефан Милутин, е ослепен и изпратен на заточение в манастира „Пантократор“ в Константинопол. Докато се подвизава там, му се явява св. Николай и му връща зрението (вж. Иванова 1986: 588–590; Григорий Цамблак 2010: 22). От благодарност към Бога св. Стефан започва да строи манастир край с. Дечани (дн. Косово), който впоследствие пази мощите му и става център на почитта към краля. Сведенията за смъртта на Стефан Дечански са противоречиви. Според някои от изворите (Житието от самия Григорий Цамблак) той умира мъченически, удушен по заповед на сина си. Паметта му се чества на 11 ноември. Службата за св. Стефан Дечански е известна в 17 преписа, поместена е и в старопечатния празничен Минея (издаден във Венеция от Божидар Вукович през 1538 г.) (Кожухаров 2004: 206). Тук използвам също изданието на Кожухаров и новобългарския превод на част от службата, направен от Мария Йовчева (Кожухаров 2004: 206–224; Григорий Цамблак 2010: 143–149, 193–197).

Двете служби са изградени еднотипно (с триделна структура според новия църковен устав³), а каноните им съдържат сходен фразов акростих. Освен това, в тях почти напълно съвпадат редица песнопения. Като използват исторически и филологически факти, редица учени изтъкват, че първа по хронология е службата

² Общо за светеца вж. Турилов 2011 и цитираната там библиография.

³ Според Йерусалимския типик триделна служба се изгражда от утрения, малка вечерня и велика вечерня. Такава служба е предназначена за светци, за които се извършва всенощно бдение.

за новомъченика. Тя става и цялостен модел за построяване на Службата за Стефан Дечански, и източник на конкретни песнопения (Темчин 1997; Кожухаров 2004: 208). Макар и едната служба да е преправка на другата, на много места текстовете им се различават съществено, тъй като Цамблак възпява двама герои, които не съвпадат по канонична светост. Единият принадлежи към новомъчениците, а другият, представител на владетелите-мъченици, е представен много по-усложнено. Той съчетава различни елементи на култа към „благоверния владетел“: милосърден, самопожертвователен, добър пастир и създател на храмове, застъпник и крепител на Църквата, а подвизите му включват и борбата срещу друговерците и за чистотата на вярата.

Това родство на двете последования и близостта на акростиховете им мотивират моето изследване. Досега службите са проучени в съдържателно и стилно-езиково отношение предимно с оглед на художествените средства, използвани от Григорий Цамблак⁴. Службата за св. Йоан Нови е била обект и на изследване по отношение на първоначалния състав на песнопенията (Темчин 1997). Затова конкретно ще се спра върху библейските цитати⁵, които играят много важна роля в строежа на средновековния химнографски текст, особено за типологизацията на светостта, и не са били обект на съпоставително проучване. Налага се да направя уговорката, че завършващите богородични стихирни и тропари в песните на канона не влизат в моето изследване, тъй като те не се отнасят пряко до възпяваните светци.

Библейски цитати и реминисценции, общи за двете служби

В изграждането на двата образа Григорий Цамблак използва някои традиционни християнски символи, за да подчертае отвъдния характер на светостта и подобие то между божествените първообразци и светците: „звезда светла“ (във 2-а литийна стихира за св. крал Стефан Дечански и в 1-а литийна стихира за св. Йоан Сучавски) от Валаамовото пророчество (Числ 24:17) – символ

⁴ Трифуновић 1970; Трифуновић 1975; Кожухаров 2004; Темчин 1997; вж. обобщение у Йовчева 2008 и цитираната там литература.

⁵ Библейските цитати са по: Библия, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет. Св. Синод на Българската църква. София 2012.

на божествената светлина, изобразяваща се в личността на светеца; „изгряващо слънце“ (в 1-а стиховна стихира на малката вечерня и 3-а литийна стихира и в двете служби) (срв. *„А ония, които Го обичат, да бъдат като слънце, кога изгрява във всичката си сила!“*, Съд. 5:31)⁶; „адамант“ ‘диамант, твърд камък’ (в 1-а стиховна стихира за св. крал Стефан Дечански, от великата вечерня, среща се в славата на великата вечерня в Службата за св. Йоан Сучавски)⁷, който насочва към Ез. 3:9 *„Като адамант по-твърд от кремък направих челото ти; да се не боиш от тях, нито да се ужасиш от погледа им, макар да са бунтовен дом“*. Немалко от тропите, които Цамблак използва в изграждането на образа на св. крал Стефан Дечански, са посочени от Дж. Трифунович като характерни изобщо за сръбската владетелска химнография⁸. В двете служби съвпада и споменаването в седалните на извора Силоам, разположен край Йерусалим, където Иисус Христос е възстановил зрението на сляп човек (Йо 9:7–11). Чрез тази препратка Цамблак изтъква чудесните изцерения на болни и недъгави, дошли с вяра при мощите на светците⁹. Известно е, че един от важните моменти в средновековната традиция (особено при силно развити местни култове) е култът към мощите¹⁰. Затова и в двете служби Цамблак нееднократно акцентира на почитта към мощите на двамата герои и ставащите чудеса. Общо за икоса в двете служби е развиването на мотива от евангелската притча за лозаря, който наел хора да работят лозето му. От библейския разказ разбираме, че едни повикал в първия час, други в третия, други в шестия и последните, в единадесетия час, но накрая на всички платил по равно, срв. Мат 20:1–16 *„Тъй ще бъдат последните първи и първите – последни; защото мнозина са звани, а малцина избрани.“* Смисълът на този цитат е, че макар и двамата светци да живеят в късни времена, сравнени с раннохристиянските мъченици, те се нареждат сред достойните Божи избраници.

Старозаветни цитати и реминисценции само в Службата за Стефан Дечански

⁶ За значенията на слънцето в християнската символика, вж. Петканова 2000:21:24

⁷ Според сръбския изследовател Дж. Трифунович „адамантът“ навлиза в химнографията за сръбските владетели след XIV в. (Трифуновић 1970: 43).

⁸ Вж. например „адамант“, „слънце“, „звезда“ (Трифуновић 1970: 43–44).

⁹ За службата за св. Стефан Дечански срв. и Григорий Цамблак 2010: 194.

¹⁰ Срв. например Бакалова 2016.

Службата за св. Стефан Дечански изпъква с концентрация на библейски цитати и алюзии (около 25), голяма част са старозаветни. Григорий Цамблак умело използва факти от житието, за да ги обвърже с конкретни старозаветни персонажи, носители на вече утвърдени представи за светост, и така да разкрие различни елементи от светостта на краля. В житието Цамблак описва смиреността на Стефан, като го сравнява със старозаветния образ на Исаак (Давидов, А. Данчев, Г. 1996: 192–225). В 22 глава на книга Битие е описано как Авраам смирено приема волята на Бог, пожелал да принесе в жертва сина си Исаак. Така и Стефан безпрекословно приема своята съдба. Немалко от библейските препратки подсказват тежката съдба на владетеля, която има свои предобрази в трагични старозаветни герои като многострадалния Йов и Йосиф. Във 2-а стихира на великата вечерня е наречен втори Йов по рани, а цялата 3-а стиховна стихира е базирана на този библейски образ. Чрез устойчивите епитети на Йов – *благочестив, праведен, незлоблив*, Цамблак изтъква добродетелите на сръбския владетел. Заради мъченическия му подвиг го нарича „нов Йов на запад, събрал нетленно богатство и слава“. От библейския разказ за Йов става ясно, че този човек се отличава от останалите с голяма любов към Бога. За да изпита неговата преданост, Бог му изпраща много страдания. Чрез тази препратка Цамблак налага идеята, че въпреки житейските трудности, пред които се изправя Стефан, той запазва вярата в Бог, т.е. човек трябва смирено да следва Божиите пътища, за да получи нетленен венец на безсмъртие.

Другият старозаветен персонаж, който е предобраз на участта на св. крал Стефан, е Йосиф. Тук Цамблак умело прави аналогия между двата образа. Йосиф е продаден в робство от братята си, а подобно на него и св. Стефан страда от семейството си. В 4-а стихира на великата вечерня сръбският крал е наречен „Йосиф втори в беда, и в кротост друг Давид, на Соломон в премъдростта равен“. Сравнен е и с двамата библейски царе Давид и Соломон – като Давид, който се отличавал със смирението си към Бога, и като Соломон с премъдростта си. С това сравнение Цамблак събира в едно най-добрите качества на еврейските водачи и просветители, за да изтъкне колко добър владетел е бил Стефан Дечански.

В 1-и тропар на 6-а песен Цамблак нарича св. Стефан „щит и копие, което

защитава вярата”. Както Мойсей при битката на планината с Амалик, така и кралят постига победа чрез издигане на ръце (Изх. 17) и като истински благочестив владетел измолва благодат за своя народ и нанася поражения на враговете.

В 1-и тропар на 7-а песен Цамблак прокарва интересен паралел между видението на Иисус Навин с ангела (Иис. Нав. 5:13–14), който му заповядва да си събуе обувката, защото мястото е свято, и явяването на св. Никола пред крал Стефан с повеля да се пресели на света земя. Обединяващо тук е обособяването на свещеното място, каквото в конкретния случай е Дечанският манастир.

В 1-и тропар на 4-а песен св. Стефан е сравнен с пророк Илия, защото като него изобличава нечестивците, еретиците, които са душегубители (4Цар 2:11–14). С друго предобразно значение пророк Илия се появява и в 1-и тропар на 9-а песен, където Цамблак пише, че Стефан ни е завещал мощите си, както Илия - своя кожух (в славянския текст стои гръцката заемка *милотъ*) на пророк Елисей¹¹. Мощите на св. Стефан са ценно наследство, извор на сила и опора в бедите. Трябва да се изтъкне, че това е любим библейски мотив на Григорий Цамблак, който се появява и в Похвалното слово на преподобните отци (базиран на житийния разказ как св. Атанасий Александрийски наследява кожуха на своя наставник св. Антоний Велики)¹². В подобен смисъл е използван също в Похвалното слово за св. патриарх Евтимий (за духовното наследство след смъртта на неговия учител Теодосий)¹³. Смесово близък типологически паралел с Похвалата за св. патриарх Евтимий дава и 2-и тропар на 8-а песен, където Цамблак изтъква, че Стефан принася всекидневно духовни жертви, много по-богоугодни от даровете на Авел и Ной¹⁴.

¹¹ Библейският текст разказва как пророкът е взет жив на небето на огнена колесница, а от него остава само кожухът му, който извършва много чудеса, като символ на пророческия дар на Илия, преминал в неговия наследник пророк Елисей. С помощта му Елисей разделя реката, за да премине безпрепятствено. Срв. Григорий Цамблак 2010: 196.

¹² Използвам превода и коментарите на М. Спасова (вж. Григорий Цамблак 2010: 81).

¹³ „Когато варварите оплячкосаха всичко наоколо, Евтимий, оставил поради тях любимата пустиня, заедно с отеча отиде във великия Константинов град, където след малко време новият Исаак с много сълзи почете и предаде на гроба новия Авраам, отминал при Господа, или като нов Елисей, видял възнеслия се Илия, наследи двойна благодат, – вместо овчи кожух, наследявайки тялото на отеча.“ (Използвам превода на А. Давидов и Г. Данчев, вж. Григорий Цамблак 2010: 101).

¹⁴ Срв. „Ако Аарон, древен свещеник от Стария завет, чрез жертвите на безсловесните, поръсвайки с

Наред с традиционните старозаветни формули и предобрази в Службата за крал Стефан намира израз и една нова тенденция на употреба и преосмисляне на библейските стереотипи, характерна за балканските литератури след XIV в.¹⁵ Чрез библейския образ на Измаил или на „Агарините чеда“¹⁶ (Бит 16: 1–15) Цамблак пряко отправя към нахлуващите в балканските земи османски племена. В 8-а песен на канона за св. Стефан Дечански авторът изразява молбата си към сръбския крал да положи „агарянските чеда“ под нозете на верните наши господари, да низвергне „безбожния Измаил“, който е зинал с „устата си като звяр“, за да погълне неговото отечество¹⁷.

Новозаветните цитати и реминисценции в Службата за св. Стефан Дечански

Повечето новозаветни цитати и препратки са стандартни и се употребяват изобщо за героите на вярата. Авторът нарича Стефан Дечански „истински Христов ученик“ (в славата от малката вечерня), оприличава го на евангелския раб, който умножил таланта, даден му от господаря (Мат. 25:15) (в славата от малката вечерня). В тропара за светеца прави препратка към Проповедта на планината, където се изброяват блаженствата „Блажени кротките защото те ще наследят земята“ (Мат 5:5). В 4-и тропар на 1-а песен определя св. крал Стефан като „съсѣд избран“ – един от най-често използваните символи за християнските светци като изпълнени, получили благодатта на Бога (по Деян 9:15) „защото Той ми е избран съд, за да понесе името Ми пред народи, царе и синове израилеви.“ В няколко апостолски цитата изгражда мъченическия образ на владетеля. Заемка от 1Кор 2:9 се среща във 2-и тропар на 1-а песен, където Цамблак намеква за ослепяването на св. Стефан: „Око не е виждало, ухо не е чувало и човеку наум не е

кръв от юнци и козли и с пепел от юнци осквернените, ги освещаваше за телесно очистване и поради това е удостоен с помен, естествен за слугите Божии, за да го споменава винаги в църква пророкът, ... не е ли много повече достоен за похвали Евтимий, изпълнител на неведомите тайнства и съпричастник на апостолската слава, свещеник на онази велика жертва и учител на истината ...“ (Използвам превода на А. Давидов и Г. Данчев, вж. Григорий Цамблак 2010: 97).

¹⁵ За навлизането на „агаряните“ и „измаилтяните“ изобщо в химнографията за сръбските владетели, вж. Трифуновић 1970: 78–79.

¹⁶ Според Велинова „агаряни“ спада към най-често срещаните номинации на турските племена в литературата през XIV–XVI в. (Velinova 2012: 177–178).

¹⁷ Йовчева 2008: 545–546.

идвало това, що Господ е приготвил за ония, които Го обичат.“ Тълкуванието на този стих в традиционната православна вяра е, че с нито едно от тези сетива човек не може да познае пригответения му голям дар от Бог – неговото спасение¹⁸. Във 2-и тропар на 5-а песен думите на ап. Павел „*Защото мисля, че страданията на сегашното време не са нищо в сравнение с оная слава, която ще се яви в нас.*“ (Рим 8:18) служат, за да внесат утехата, че страданията, изтърпiani от Стефан приживе, са несравними с откритата се насреща му слава¹⁹.

Цитати в Службата за св. Йоан Нови Сучавски

Службата за св. Йоан Сучавски в по-слаба степен съдържа библейски цитати и препратки. Извън общите за двете служби библейски символи от Стария Завет в службата на св. Йоан Нови се откриват само три старозаветни заемки. В 1-а литийна стихира Цамблак оприличава светеца на цвете благоуханно (срв. „*цъфтите като крин, пръскайте благовоние и пейте песни*“, Иисус син Сирахов 39:18), за да покаже как чрез своите страдания светецът благовести за името Христово. В 4-я тропар на 1-а песен е направена препратка към Ис 59:17: „*И надяна върху Си правдата като броня, и на главата Си – шлема на спасението, и се облече в ризата на отмъщението като в дреха, и покри Себе Си с ревност като с наметало*“. В следващия тропар от същата песен мощите на светеца са характеризирани с често срещания образ на плодовитата маслина (реминисценция към Пс 127:3).

Светецът е сравнен с „истински войн Христов“ (2Тим 2:3–4) (9-а песен от канона), представен е като „борец на благочестието“ и „съжител на ангелите“ (2-а стихира на „Господи, възвах“ от великата вечерня). В два примера чрез новозаветния текст авторът намеква за конкретни факти от житието на новомъченика. В кондака Цамблак прави паралел между ап. Матей и св. Йоан Нови: както апостолът оставя митницата и тръгва след призвалия го Иисус, така и Йоан оставя търговията и чрез пролятата си мъченическа смърт следва Бога. С конкретна локализация на почитта е споменаването (2-а стихира на „Господи,

¹⁸ Срв. Бегунов, 2005: 332–344; срв. и коментара на М. Йовчева (Григорий Цамблак 2010: 194).

¹⁹ Срв. и коментара на М. Йовчева (Григорий Цамблак 2010: 195).

возвах“ от великата вечерня) на „стълба, на който се крепят северните страни“ (1Тим 3:15)²⁰. Във 2-а стиховна стихира авторът характеризира силната вяра на светеца в Христа въпреки многото мъчения, като прави реминисценция на Посланието на ап. Павел до Римляни 8:35: „*Кой ще ни отлъчи от любовта Божия: скръб ли, притеснение ли или гонение, глад ли, или голотия, опасност ли, или меч*“. Третият тропар на 4-а песен съдържа алюзия към 1Кор 9:25: „*получи венец на светлината*“, „*Всеки, който се подвизава, от всичко се въздържа: те – за да получат тленен венец, а ние – нетленен.*“ Като заслужил Христов воин св. Йоан Сучавски е увенчан с венеца на нетлението.

И така, библейските цитати и алюзии показват, че Службата за св. Йоан Нови Сучавски е организирана върху паралела с Христовата жертва и образа на война Христов, като е основана най-вече върху характерната за мъченическите култове изразност чрез вплитането на новозаветни сюжети и мотиви. Текстовете за св. крал Стефан Дечански са изтъкани от многобройни старозаветни реминисценции и цитати, типични именно за царските прослави, а новозаветната символика и топика, характерна за мъченическата светост, е по-слабо застъпена.

Библиография

- Ангушева 2008*: Ангушева, А. Григорий Цамблак. – В: . История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008, 588–597.
- Бегунов 2005*: Бегунов, Ю. Творческо наследство Григория Цамблака. Велико Търново: ПИК, 2005.
- Бакалова 2016*: Бакалова, Е. Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2016.
- Григорий Цамблак 2010*: Григорий Цамблак. Избрани съчинения. Съст. Д. Петканова. София: Абагар, 2010.
- Данчев, Дончева-Панайотова 1996*: Търновска книжовна школа. Антология. Съст. Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова. София: Университетско издание „Св. Климент Охридски“, 1996.
- Иванова 1986*: Стара българска литература. Т. 4. Житиписни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. София: Български писател, 1986.
- Йовчева 2008*: Йовчева, М. Химнографското творчество на Григорий Цамблак. – В: История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2008, 544–546.

²⁰ Няколко пъти в службата на св. Йоан Нови Цамблак изтъква северната земя като място на прослава на новомъченика (в 1-а и 2-а стиховна стихира на малката вечерня, 1-а и 3-а литийна стихира).

- Кожухаров 2004*: Кожухаров, Ст. Проблеми на старобългарската поезия. 1. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2004.
- Петканова 2000*: Петканова, Д. Средновековна литературна символика. София: Време, 2000.
- Темчин 1997*: Темчин, С. Гимнографическое творчество Григория Цамблака: Вильнюсский список службы с житием Иоанну Новому Сучавскому, 2 VI. – В: Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne. T. 2. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej UJ, 1997, 143–203.
- Трифуновић 1970*: Трифуновић, Ђ. Стара српска црквена поезија. – В: Д. Богдановић, С. Петковић, Ђ. Трифуновић (ред.). О Србљаку. Студије. Београд: Српска књижевна задруга, 1970.
- Трифуновић 1975*: Трифуновић, Ђ. Особености књижевног поступка и стила у Цамблаковим службама Светог Јовану Новог и Светог Стефану Дечанског. – Зборник за славистику, 9, 1975, 68–79.
- Турилов 2011*: Турилов, А. Иоанн Новый Сочавский. – В: Православная энциклопедия. Т. 24. Москва: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“, 2011, 459–463.
- Velinova 2012*: Velinova, V. Il cristianesimo e l’islam – conflitto e coesistenza su materiale dai testi letterari medioevali dal ‘400 al’ 600. – In: Giraud, G., A. Pavan (eds.). Integrazione, Assimilazione, Esclusione e Reazione Etnica. Vol. II. Napoli: Scripta web, 2012, 175–186.